

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

SENIOR CERTIFICATE EXAMINATIONS/ NATIONAL SENIOR CERTIFICATE EXAMINATIONS

XITSONGA: RIRIMI RA LE KAYA (HL)

PAPILA RO SUNGULA (P1)

2023

TIMARAKA: 70

NKARHI: Tiawara ti2

Papila leri ra swivutiso ri na tipheji ta 11.

SWITSUNDUXO NA VUXOKOXOKO:

1. Papila leri ra swivutiso ri avanyisiwile hi swiyenge SWINHARHU:

XIYENGE XA A: Xikambelantwisiso	(30)
XIYENGE XA B: Nkomiso/Nkatsakanyo wa ndzima	(10)
XIYENGE XA C: Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririm	(30)
2. Hlaya switsunduxo HINKWASWO hi vukheta.
3. Hlamula swivutiso HINKWASWO.
4. Sungula xiyenge XIN'WANA na XIN'WANA eka pheji YINTSHWA.
5. Khwatihata emakumu ka xiyenge xin'wana na xin'wana.
6. Nombora tinhlamulo himfanelo tanihilaha ti nomboriweke hakona eka papila leri ra swivutiso.
7. Tlula ntila endzhaku ka nhlamulo yin'wana na yin'wana.
8. Tekela enhlokweni mapeletelo na mavumbelo ya swivulwa.
9. Ndzinganyeto wa maavelo ya nkarhi:

XIYENGE XA A: Timinete ta 50	
XIYENGE XA B: Timinete ta 30	
XIYENGE XA C: Timinete ta 40	
10. Tsala swi basa no vonaka.

XIYENGE XA A: XIKAMBELANTWISO**XIVUTISO XA 1**

Hlaya XITSHURIWA xa A, u langutisa na xa B kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka swona.

XITSHURIWA XA A**HANGALAKANI A FAMBA NA XIKHIGELO XA YENA**

- 1 Hangalakani a a ri wanuna loyi a fuwile swinene. Masimu ya yena a ya tlula na dzundze ra hosi. Ku hava na un'we loyi a a nga swi tivi leswaku nkulukumba Hangalakani i mani. Hambi munhu o vutisa xihlangi, a xi nga kanakani ku lerisa ndlela. Kambe ndhuma ya yena a yi tlula ya tihosi na tin'anga. A a ri na muti lowukulu. Vasati va yena a va tlula khume, vana a va ri kwalomu ka makumenharhu. Hi siku a ku wa masaka mambirhi. Lexi nga kona vasati va yena a vo dlawa hi tshuri na musi. 5
- 2 Rifuwo leri a a nga lo dya ndzhaka, u lo ri julukela nyuku. Siku rin'wana u sukile na majahakulobye, va ku vusiku sala endlwini, va ya folela. Nkateko wa kona, mulungu loyi a a thola u fikile a hlawula Hangalakani. Hangalakani a nga kalangi a vutisa leswaku a a ya tirha ntirho muni, ntsena loko va n'wi holela. 10
- 3 Loko Hangalakani a fika ekaya, u fikile a vikela tata wa yena Yingwani. Hi xa mundzuku, Yingwani u te vusiku sala endlwini a ya eka Maringa, ku ya khomakhomisa jaha ra yena leswaku tindlela ti ta basa. Sikunene ri lo na fika, Hangalakani o khoma ndlela. Siku ro sungula u rhendzelekile na tihofisi a ri karhi a lulamisa mapapila ya ntirho. Siku leri tlhandlamaka u lo na fika entirhwени, vo n'wi hoxa hi hovhorolo na mabutsu, va n'wi nyika na xihuku xa nsimbhi, ivi va ku 'madlilavhu' ndee, kutani va n'wi komba laha a faneleke ku ya tirha kona ntirho wo hisa tinsimbhi. U hlanganisiwile hi mbhawula wa mesilani. Kova loko a wu tlhavile. 15
- 4 Leswi a a tiyimiserile ku tirha, vini va ntirho va sungurile ku n'wi rhandza. Hi Mugqivela na Sonto a a hungasa hi swikero. A a ri na voko hikuva vo tala a va vula leswaku loko u kerewile hi yena nhloko a yi nga pandzi; hambi swi ri swirhumbana a swi humi. Le ntirhweni na kona, hi ku vona mintirho ya yena, va n'wi tlakusile. U lo na vona leswaku u hlengaletile mali na swifuwo swo ringana, a tshika ntirho a ya ekaya. 25
- 5 Hambileswi a a ri na swa yena, manyunu do! U seketerile tiko hi tlhelo ra dyondzo na kereke. Hambileswi a a ri na tshengwe, Sonto rin'wana na rin'wana a a khayima ntlhambi wa vasati na vana, va ya ekerekeni. Loko a khutaza vana va yena ku nghena xikolo, a a va byela leswaku va nga tixisi va ehleketa leswaku rifuwo leri i ra vona. Vunyingi bya vana va yena byi yile exikolweni kambe van'wana a va kalangi va tikarhata ku ya exikolweni, a va vula leswaku swa tata wa vona i swa vona. Ku kwetlembetana exikarhi ka vasati va yena a ku ri kona. 30

- 6 Munhu a hi nsimbhi, lembe rin'wana u khomiwile hi xitlhavi. U ringetile ku ya exibedhlele swi kumeka leswaku mavabyi ya tikile swinene. Se a swi tikomba leswaku va ka vona va n'wi vitana. Siku rin'wana ku tile nhloko ya xikolo, nkulukumba Masiya, ku ta n'wi pfuxela; a kuma leswaku a swa ha tivikani. U tsundzuxile Hangalakani leswaku u fanele ku gogojela a ya eka khomixinara 40
ku ya tsarisa ndzhaka leswaku loko Xikwembu xo tshuka xi n'wi tekile, swi ta tiveka leswaku rifuwo leri ri fanele ku aviwa hindlela yihi. Hi ku vona nkoka wa mhaka ley, Hangalakani a nga ha veketelangi. Siku leri tlhandlamaka u tikokile a ya eka khomixinara ku ya lulamisa mapapila hinkwawo. Khombo ra kona, Hangalakani a nga byelangi munhu leswi a swi tsaleke. U tekile 45
mapapila lawa a nga nyikiwa hi khomixinara a ya nghenisa exikhigelweni. Na Masiya a nga byeriwangi nchumu, hi ku chava leswaku a nga tshuka a ve na mahahu.
- 7 Kusuka siku leri, Hangalakani a a rhandza ngopfu xikhigelo xa yena, a a nga rhandzi leswaku xi khomiwa hi munhu. Siku rin'wana ku biwile mhalamhala yo 50
vika leswaku Hangalakani a nga ha ri kona. Mhaka ley yi tsemile vanhu mihlana. Siku ro n'wi heleketa ekaya ra yena ro hetelela ri ve ri fika. Nkarhi lowu vakhandlivanhlonge va hetaka ku rhelelisa bokisi ra mufi, un'wana wa vanghana va mufi u tsundzuxile vandyangu ku lahla mufi na xikhigelo lexiya a xi rhandza ngopfu.
- 8 Leswi a va lahla kwala mahosi, un'wana u tsutsumile a ya xi teka kutani va xi 55
nghenisa esirheni leswaku n'wini a famba na xona a ta ya xi tirhisa kwalomu a yaka kona. A ku vangi na un'we loyi a nga lava ku tiva leswi a swi ri endzeni ka xikhigelo lexo. Va lo na heta ku n'wi lahla, un'wana na un'wana a khoma ndlela a kongoma ekaya. Rifuwo hi leri, kambe i mani loyi a nga ta dya 60
ndzhaka? Nandzu wu na mani, Hangalakani kumbe wanuna loyi a nga va tsundzuxa ku n'wi lahla na xikhigelo ke?

[Xitshuriwa lexi xi adaputiwile xi huma eka tsalwa ra *Tihakata*, hi CM Phephenyana]

NA

XITSHURIWA XA B

[Xitshuriwa lexi xi huma eka webusayiti ya www.sickmanpillow.org]

SWIVUTISO: XITSHURIWA XA A

- 1.1 Xana Hangalakani a a tirha ntirho muni? (1)
- 1.2 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Xivulwa lexi nge:
'Vusiku sala endlwini' xi hlamusela ku ...
- A hubuta.
B xelwa.
C xwela.
D hlwela. (1)
- 1.3 Boxa xivangelo XIN'WE lexi nga endla leswaku Hangalakani a tiviwa swinene hi munhu un'wana na un'wana eka ndhawu leyi a a tshama eka yona. (2)
- 1.4 Nyika ku yelana loku nga kona eka nhlokomhaka na hungunkulu ra xitshuriwa lexi. (2)
- 1.5 Hlamusela leswi landzelaka hi marito ya wena n'wini:
- 1.5.1 Mhaka leyi yi va tsemile mihlana. (2)
- 1.5.2 Se swi tikomba leswaku va ka vona va n'wi vitana. (2)

- 1.6 Hi yihi dyondzo leyi u yi kumeke eka marito lama nge:
'Rifuwo leri a a nga lo dya ndzhaka, u lo ri julukela nyuku'? (2)
- 1.7 Ku va Hangalakani a lahlwile na mapapila lawa a nga ma kuma eka khomixinara swi ku tisela yini emiehlekeweni? (2)
- 1.8 Hikokwalaho ka yini munhu a fanele ku tsala papila ra ndzhaka/rifa? (2)
- 1.9 U nga vula yini hi vana lava tshikaka ku dyondza xikolo hi ku tshemba ku dya ndzhaka/rifa ra vatswari va vona? (2)
- 1.10 U nga va tsundzuxa yini vanhu lava nga tsaliki papila ra ndzhaka/rifa ku ri hi ku va fumile? (2)

SWIVUTISO: XITSHURIWA XA B

- 1.11 Hlamusela leswi humevelaka eka xitshuriwa xa B. (2)
- 1.12 Etelelelo ra wanuna loyi a nga eka xitshuriwa xa B ri kombisa yini? (2)
- 1.13 U titwa njhani hi leswi humevelaka eka xitshuriwa xa B? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

SWIVUTISO: XITSHURIWA XA A NA XA B

- 1.14 Kombisa ku yelana loku nga kona ku ya hi hungu ra xitshuriwa xa A na xa B. (2)
- 1.15 Hi kwihi ku hambana loku nga kona ku ya hi hungu ra xitshuriwa xa A na xa B? (2)

NTSENGO WA XIYENGE XA A: **30**

XIYENGE XA B: NKOMISO/NKATSAKANYO WA NDZIMA**XIVUTISO XA 2: KU KOMISA/KATSAKANYA HI MARITO YA WENA N'WINI**

Hlaya XITSURIWA xa C kutani u tsala nkomo hi marito lama nga hundziki **90** u kombisa **tindlela to sivela ku xanisiwa ka vadyondzi hi vadyondzikulobye eswikolweni**. Nkomiso wa wena wu fanele wu va hi xivumbeko xa ndzimana wu tlhela wu katsa timhakankulu ta nkombo (7).

LEMUKA: U languteriwa ku endla leswi landzelaka:

1. Tirhisa swivulwa leswi heleleke swa wena n'wini kambe u nga onhi mongo wa xitshuriwa.
2. A wu FANELANGI ku tsala nhlokomhaka eka nkomo/nkatsakanyo wa wena.
3. Kombisa nhlayo ya marito emakumu ka nkomo/nkatsakanyo wa wena.

XITSHURIWA XA C
**TINDELA TO SIVELA KU XANISIWA KA VADYONDZI HI
VADYONDZIKULOBYE ESWIKOLWENI**

Ku sivela vadyondzi leswaku va nga xanisiwi eswikolweni i ku va va tiva leswi va faneleke ku endla swona. Vadyondzi va fanele ku papalata ku xanisiwa hi ku endla onge a va swi voni leswaku leswi va endliwaka swona a swi kahle. Vaxanisi va rhandza ku xanisa vadyondzi lava hlundzukaka hi ku olova hi ku tiva leswaku va ta ringeta ku tisirhelela hi ku lwa na vona kutani va kota ku kuma ndlela yo va xanisa hi yona. Vaxanisi va tala ku hlawula vana lava swi nga ta va oovelka ku va xanisa. Vadyondzi va nga kombisa ku titshemba hi ku byela vaxanisi ku tshika ku va xanisa. Loko muxanisi a tiva leswaku muxanisiwa wa tivulavulela, a nga talangi ku ya emahlweni a n'wi xanisa.

Loko mudyondzi a vona leswaku u hlanganile na muxanisi wo karhi, swi kahle ku swi endla mhaka ya mafenza ku endlela ku n'wi heta matimba. Muxanisi u hela matimba lawa a a ri na wona loko a hlekiwa, leswi nga endlaka leswaku a nga ha yi emahlweni no xanisa muxanisiwa. Swi kahle ku va munhu a papalata tindhawu leti vaxanisi va tshamaka kumbe ku hungasa eka tona. Tindhawu leti ti katsa lomu ku tumbeleke ko fana na le swihambukelweni na le titlilasini leti lotleriwaka. Vaxanisiwa va fanele ku tirhisa tindlela to hambarahambana loko va ya exikolweni na loko va tlhelela emakaya.

Lava rhandzaka ku va voxe va tala ku wela ekhombyeni ro xanisiwa. Vadyondzi va fanele va swi tiva leswaku i swa nkoka ku famba na vanghana minkarhi hinkwayo leswaku va kota ku sirhelelana. Vatswari va fanele ku bula na vana va vona hi tindlela to tisirhelela leswaku va nga xanisiwi hi vana van'wana. Ndlela ya kahle yo papalata ku xanisiwa i ku va vadyondzi va byela vadyondzisi na vatswari hi ta ku xanisiwa loku va hlanganaka na kona exikolweni leswaku va ta kota ku hlayiseka. Loko leswi hinkwaswo swo endlwa, ku xanisiwa na ku dlayiwa ka vadyondzi eswikolweni swi ta hunguteka. Leswi swi nga endla leswaku moyo wo dyondza no dyondzisa wu vuya eswikolweni.

[Xitsuriwa lexi xi hundzuluxeriwile xi huma eka webusayiti ya www.verywellfamily.com]

XIYENGE XA C: SWIAKI NA MILAWU YA MATIRHISELO YA RIRIMI**XIVUTISO XA 3: XINAVETISO**

Hlaya xinavetiso lexi nga laha hansi kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA D**MICHINI YO KANDZIYISA YA KA VONINGANI**

Yi xaviwa ntsena hi swikolo leswi humesaka mbuyelo lowunene.

Hi hina ntsena hi nga na michini yo olova no tirhiseka emisaveni hinkwayo.

Xava muchini wun'we u kuma inki yin'we mahala.

Swivutiso: Chauke CT Riqingho: 333 405 9678 Imeyili: voningani@ct.co.za

Hi hava vutihlamuleri loko muchini wu onhaka endzhaku ka tin'hweti ta tsevu.

Xifaniso lexi xi huma eka webusayiti ya www.photocopier.com

- 3.1 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Ku va munavetisi a tsarile tindlela to tihlanganisa na yena ha ton a eka xinavetiso lexi i ku endlela leswaku ... va kota ku fikelela bindzu ra yena hi ku olova.

- A vayivi
- B vativi
- C varisi
- D vaxavi

(1)

- 3.2 Xana xinavetiso lexi xi kongomisiwile eka vamani? (1)
- 3.3 Kombisa mboyamelatlhelorin'we lowu humelerisiwaka hi xinavetiso lexi. (2)
- 3.4 Marito lama nge:
'Xava muchini wun'we u kuma inki yin'we mahala' ma na nkucetelo muni eka vaamukeri va hungu? (2)
- 3.5 Hi xihi xivangelo xo va munavetisi a tsarile marito lama nga emakumu ka xinavetiso lexi hi fonto leyitsongo? (2)
- 3.6 Hi wihi ntirho wa xiaki lexi tikisiweke eka xivulwa lexi nga laha hansi?
Hi hina ntsena hi nga na michini yo olova no tirhiseka emisaveni hinkwayo. (2)
[10]

XIVUTISO XA 4: KHATHUNI

Xiyisia khathuni leyi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka yona.

XITSHURIWA XA E

[Khathuni leyi yi huma eka webusayiti ya www.weaponsofmathdestruction.com]

- 4.1 Boxa mbangu lowu swimunhuhatwa leswi nga eka khatuni leyi nga laha henhla swi vulavulaka swi ri eka wona. (1)

4.2 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Ntirho wa nsayino lowu nga eka khathuni wu kombi ...

- A vunene.
- B vun'wini.
- C vuxaka.
- D vutivi.

(1)

4.3 Boxa leswi humevelaka eka khathuni leyi nga laha henhla. (2)

4.4 Ku va ximunhuhatwa xa nomboro ya 1 xi ku: 'Ee, ndzi hakela njhani ku ri hi ku i xikolo xa mani na mani?' swi nga va swi kombisa yini? (2)

4.5 Loko a ku ri wena ximunhuhatwa xa nomboro ya 2 a wu ta titwa njhani hi marito lama ximunhuhatwa xa nomboro ya 1 xi ma byeleke ximunhuhatwa xa nomboro ya 3? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

4.6 Yisa xivulwa lexi nga laha hansi eka vun'we.

Hi swona, na n'wina vatswari ma boheka ku hakela.

(2)

[10]

XIVUTISO XA 5: PROSI

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA F

SIKU RERO NDZI NGE RI RIVALII!

A va nga hembi loko va ku: 'Loko siku ra wena ri nga si fika u pona swi nga fanelangi'. A ku tele maphorisa lawa a ya lava xigevenga lexi nga dlaya munhu. **Mavarivari ya vurile leswaku xigevenga lexi xi khomile xibalesa**, mukwana na sawula kambe loyi a nga xi vona a nga tiviwi hi munhu. Hina vanhu a ho walawala, endzhaku ka maphorisa lawa a ya tiyimiserile ku khoma na ku balesela xigevenga lexi **loko** xo 5 tshuka xi va hlaserile.

Makhati ma nga ri mangani, ndzi tivonile ndzi dyile misava hi nomo na leswaku swi endlisile ku yini a ndzi swi tivi na **namuntlha**. Lexi ndzi xi ehleketaka hi loko ndzi vona ri ku mphi, ku pfuka ka mina **evurongweni** lebyitsongo a ndzi ri exikarhi ka malakan yo basa.

10

Manana na **vamakwerhu** a va rhendzerile mubedo exibedhlele kasi manana a a mpfikutela kunene. 'N'wananga xigevenga lexiya xi lavile ku ku peta nhloko kambe hakelo ya xona xi yi kumile, va xi baleserile na xona xi kwala xibedhlele. Loko xi hola xi ya ejele hikuva xi dlayile munhu no lava ku dlaya wena.' A ku ri kona ndzi sungulaka ku swi vona leswaku **ndzi pone ri ahlamile**.

15

[Xitshuriwa lexi xi adaputiwile xi huma eka tsalwa ra Xitsonga xa vagingiriki, Ntangha 10 hi CTD Marivate et al.]

- 5.1 Siva risivintalo leri tikisiweke eka xivulwa lexì nga laha hansi hi risivintalo ra munhu wa vunharhu.
- Manana na **vamakwerhu** a va rhendzerile mubedo exibedhlele. (1)
- 5.2 Lulamisa swihoxo swa mapeletelo eka xivulwa lexì nga laha hansi.
Ku pfuka ka mina evurongweni lebyitsongo, a ndzi ri exikarhi ka malakani yo basa. (1)
- 5.3 Sungula xivulwa lexì nga laha hansi hi rihlanganisi leri tikisiweke.
Maphorisa a ya tiyimiserile ku xi khoma na ku xi balesela **loko** xigevenga lexì xo tshuka xi va hlaserile. (2)
- 5.4 Nyika ntirho wa riengereti leri tikisiweke eka xivulwa lexì nga laha hansi.
Leswaku swi endlisile ku yini a ndzi swi tivi na **namuntlha**. (2)
- 5.5 Yisa xivulwa lexì nga laha hansi eka tlhelo ra nandzulo.
Mavarivari ya vurile leswaku xigevenga lexì xi khomile xibalesa. (2)
- 5.6 Ku ya hi xitshuriwa xa F, xivulavulelo lexì nga laha hansi xi nga tirhisiwa loko ku humelerile yini?
Ndzi pone ri ahlamile. (2)
[10]

NTSENGO WA XIYENGE XA C:	30
NTSENGO HINKWAWO:	70